

ALEKSANDER GREBIENIOW

Uniwersytet Warszawski

UMOWY SPADKOWE W EDYKCIE JUSTYNIANA 'DE ARMENIORUM SUCCESSIONE' Z 535 R.*

1. WSTĘP

Istnieją dwa zagadnienia budzące wciąż szczególne spory wśród badaczy prawa rzymskiego. Są to pytania o dopuszczalność porozumień zawieranych na wypadek śmierci w rzymskim prawie spadkowym¹ oraz kwestia wzajemnego stosunku prawa rzymskiego i praw lokalnych. Są one powiązane o tyle, że nauka zasadniczo uznaje nieważność umów spadkowych w antycznym Rzymie², a wzmianki o nich, pojawiające się

* Artykuł powstał w ramach realizacji projektu badawczego o nr 2019/35/D/HS5/04168 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki. Szczególne podziękowania za uwagi do wystąpienia, stanowiącego punkt wyjścia do stworzenia niniejszej publikacji, sugestie oraz pomoc w uzyskaniu materiałów kieruję na ręce profesorów: Marii Nowak (UW), Wima Decocka (UCLouvain), Benneta Salwaya (UCL) oraz Davida Zakariana (University of Oxford). Dziękuję również za cenne uwagi dwóm anonimowym recenzentom.

¹ Bliżej o pojęciu umów spadkowych zob. A. GREBIENIOW, *Der Erbvertrag der Römer und der Erbvertrag heute*, «Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis» 90.3-4/2022, <https://doi.org/10.1163/15718190-20220024>, s. 527-557 (dostęp 20 grudnia 2022 r.).

² Zob. m.in. S. SOLAZZI, *Diritto ereditario romano*, I, Napoli 1932, s. 238; R. TAUBENSCHLAG, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1955, s. 271-272; M. KASER, *Römisches Privatrecht*², I, München 1971, § 159, s. 677-678; IDEM, *Römisches Privatrecht*, II, München 1975, § 282, s. 475-476; M. TALAMANCA, *Istituzioni di diritto romano*, Milano 1990,

przecież w źródłach, traktuje jako wyraz wpływu tradycji prawnych Starożytnego Wschodu³. Utrwalone stanowisko nie uwzględnia jednakowoż wszystkich dostępnych źródeł prawniczych i nieprawniczych, które dają przesłanki do sformułowania tezy przeciwnej: mianowicie, że Rzymianie znajdowali dla bilateralnych porozumień pewne zastosowanie we własnym prawie spadkowym (tzw. *Reichsrecht*) oraz że czynili to niezależnie od (albo: równolegle do) norm prawnych istniejących w prawach lokalnych (tzw. *Volksrechte*), szczególnie we wschodniej części Cesarstwa.

Źródłem, które pozwala krytycznie przyjrzeć się dotychczasowym ustaleniom nauki prawa rzymskiego, jest Edykt Justyniana *De Armeniorum successione* z 535 r. (Ed. 3). Zawarte w nim odniesienie do praktyki prawnej zawierania ugód oraz „innych porozumień” w sprawach spadkowych pozwala na sformułowanie ostrożnej hipotezy o tolerancji dla stosowania w prawie rzymskim, niezależnie od praktyki prowincjonalnej, porozumień modyfikujących testamentowy porządek dziedziczenia.

2. EDYKT, JEGO GENEZA I TREŚĆ

Konstytucja z 23 lipca 535 r. *ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΩΝ ΑΡΜΕΝΙΩΝ ΔΙΑΔΟΧΗΣ* (łac. *De Armeniorum successione*)⁴ stanowi część załącznika do Nowel Justyniana, złożonego z 13 konstytucji, mylnie określanym mianem

s. 676; R. ZIMMERMANN, *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996, s. 712. Odmienny pogląd przedstawiają: F. SCHULZ, *Classical Roman Law*, Oxford 1951, s. 157, 206; G. VISMARA, *Storia dei patti successori*, Milano 1986, s. 131; P. WEIMAR, *Inheritance contracts and public policy*, «Journal of South African Law» 4/1994, s. 788, 790; S. LO IACONO, *Ambulatoria est voluntas defuncti?* *Ricerche sui "patti successori" istitutivi*, Milano 2019, s. 187.

³ M.in. H. KRELLER, *Erbrechtliche Untersuchungen aufgrund der graeco-aegyptischen Papyrusurkunden*, Leipzig-Berlin 1919, s. 204-245; R. TAUBENSCHLAG, *The Law of Graeco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*², Warszawa 1955, s. 209-210; M. AMELLOTTI, *Le forme classiche di testamento*, I, Torino 1966, s. 24-25.

⁴ Zob. *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 476 bis 565*, red. T.C. LOUNGHIS, B. BLYSIDU, ST. LAMPAKES, Nicosia 2005, s. 169 (nr 1078); W.S. THURMAN, *The Thirteen Edicts of Justinian*, Austin (Texas) 1964, s. 5-7.

edyktów, jak czytamy u Leopolda Wengera⁵. Edykty zachowały się w weneckim manuskrypcie *Codex Marcianus Graecus* 179, który trafił do Europy w XIII w. Zdaniem badaczy edykty zostały zaczerpnięte z nieznanego bliżej zbioru ustaw cesarskich⁶. Wiadomo, że do edycji *Novellae* autorstwa Rudolfa Schoella i Wilhelma Krolla dotarły one w większości w języku greckim, który stanowił podstawę edycji i dokonanego sto lat temu tłumaczenia na język łaciński⁷. Nie przesądza to jednak o języku oryginalnie sporządzonych konstytucji, skoro jeden z edyktów stanowi greckie tłumaczenie łacińskiego oryginału⁸.

Z punktu widzenia problematyki prawnośpadkowej kluczowe znaczenie ma zamieszczony poniżej fragment:

Ed. 3 pr.-1 (Iust. a. 535) [pr.] *Καὶ Ἀρμενίουσ βουλόμεθα τῆσ προτέρας ἀπαλλάξαντες ἀδικίας ἐπὶ τοῖσ ἡμετέροισ διὰ πάντων ἀγαγεῖν νόμοισ καὶ δοῖναι αὐτοῖσ ἰσότητα τὴν πρέπουσαν. [§ 1] Καὶ ἐπειδὴ μευαθήκαμεν ἔναγχος βαρβαρικὸν τινα καὶ θρασὺν εἶναι παρ' αὐτοῖσ νόμον οὐ Ῥωμαίοισ οὐδὲ τῆ δικαιοσύνη τῆσ ἡμετέρας πρέποντα πολιτείας, [...] 1. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἤδη προειληφόντα ἅπαντα ἀνακινεῖν τῶν ἀποπωτάτων ἐστὶ, διὰ τοῦτο θεσπιζόμεν τόνδε τὸν νόμον κρατεῖν ἀπὸ τοῦ καιροῦ τῆσ εὐσεβοῦσ ἡμῶν βασιλείας, ὥστε τὰσ τῶν ἐξ ἐκείνου τελευτησάντων μέχοι νῦν διαδοχὰσ κατὰ τοῦτον*

⁵ K.S. ZACHARIAE VON LINGENTHAL, *Aus und zu den Quellen des römischen Rechts*, «ZSS» 13/1892, s. 44-47; L. WENGER, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953, s. 673. Por. R. BONINI, *Introduzione allo studio dell'età giustiniana*, Bologna 1985, s. 76; G. KROLL, 'Praefatio', [w:] 'Corpus Iuris Civilis', III: 'Novellae'¹³, red. R. SCHOELL, G. KROLL, Hildesheim 1993, s. XI.

⁶ P. KRÜGER, *Geschichte der Quellen und Litteratur des Römischen Rechts*, München-Leipzig 1912, s. 405; P. PESCANI, *Novelle di Giustiniano* [w:] *Novissimo Digesto Italiano*, red. A. AZARA, E. EULA, XI, Torino 1965, s. 443. Sam Ed. 3 zachował się w dwóch prywatnych kompilacjach: Epit. Athan. XIX,1; Iulian. const. XXIX. Zdaniem Fr.A. Bienera edykty zostały dodane do zbioru nowel jako *extravagantes*, czyli pojedyncze teksty, pochodzące z różnych źródeł. Por. FR.A. BIENER, *Geschichte der Novellen Justinian's*, Berlin 1824, s. 115 (ogólne informacje o weneckim manuskrypcie i edyktach zob. s. 114-120, 551-557).

⁷ Por. R. BONINI, *op. cit.*, s. 114.

⁸ Ed. 5 = Nov. 111 (Iust. a. 541).

πολιτεύεσθαι τὸν τρόπον, πλὴν εἰ μὴ ἔτυχον διαλυσάμενοι ἢ ἄλλως
πρὸς ἀλλήλους ἀπαλλαγέντες. [...]⁹.

Edykt obejmuje zagadnienie stosowania prawa rzymskiego odnośnie do spadkobrania wśród Ormian, w szczególności dziedziczenia nieruchomości (γενεαρχικά)¹⁰.

Deklarowanym powodem tej szczególnej legislacji było dostrzeżenie szczególnej odmienności ormiańskiej praktyki prawnej. Kancelarii cesarskiej znane było bowiem nierówne traktowanie kobiet i mężczyzn w spadkobranii, przejawiające się w zupełnym wykluczeniu tych pierwszych od uzyskania pozycji dziedziczek majątku rodzinnego. O stosunku do ormiańskiej regulacji niech świadczy przymiotnik βαρβαρικόν i deklaracja nieprzystawalności ormiańskiego prawa do zasad sprawiedliwości obowiązujących w państwie rzymskim (οὐ Ῥωμαίοις οὐδὲ τῆ δικαιοσύνη τῆς ἡμετέρας πρέποντα πολιτείας).

Cel ustawy jeszcze dobitniej wybrzmiewa z *proemium*:

Καὶ Ἀρμενίους βουλόμεθα τῆς προτέρας ἀπαλλάξαντες ἀδικίας ἐπὶ τοῖς
ἡμετέροισι διὰ πάντων ἀγαγεῖν νόμους καὶ δοῖναι αὐτοῖς ἰσότητά
τὴν πρέπουσαν¹¹.

⁹ W łacińskim tłumaczeniu R. Schoella i W. Krolla (przywoływanym również w dalszej części opracowania): [pr.] *Etiam Armenios volumus pristina iniustitia ad nostras leges per omnia deducere et convenientem eis donare aequitatem.* [S 1] *Et quoniam cognovimus barbaricam quandam audacemque esse apud eos legem neque Romanis neque nostrae reipublicae iustitiae congruentem ut masculi in parentum hereditatem succedant, feminae vero non, [...].* 1. *Idcirco enim nostras leges illuc transmisimus, ut eas respicientes ita viverent. Quoniam autem quae praeterierunt omnia commovere absurdissimum est, ideo statuimus hanc legem valere inde ab initio pii nostri imperii, ut eorum qui ab eo tempore huc usque defuncti sunt successiones hoc modo tractentur, nisi qui iam transegerint aliove modo inter se pacti fuerint.* [...].

¹⁰ Por. N. VAN DER WAL, *Manuale Novellarum Justiniani*², Groningue 1998, nb 908-909.

¹¹ Łac. *Etiam Armenios volumus pristina iniustitia ad nostras leges per omnia deducere et convenientem eis donare aequitatem.*

Cesarz wyraża życzenie uwolnienia Ormian od niesprawiedliwości, którą jest wykluczenie kobiet od dziedziczenia, ich równouprawnienie (*ισότητά*)¹² oraz rozciągnięcie na Armenię mocy „naszych ustaw”.

Determinacja cesarza mogła wynikać z pobudek idealistycznych¹³, ale nie należy odmawiać mu motywacji bardziej przyziemnych. Nie budzi raczej wątpliwości, że los kobiet interesował prawodawcę tylko w zakresie, w jakim były z nim powiązane dalsze konsekwencje natury społecznej i politycznej¹⁴. Równość kobiet w prawie spadkowym oznaczała dla Cesarstwa możliwość doprowadzenia do erozji quasi-feudalnych stosunków łączących ormiańskich nobiliów i ich rodziny oraz do osłabienia ich pozycji ekonomicznej w regionie.

¹² Rudolf Schoell i Wilhelm Kroll nieprecyzyjnie przełożyli *ισότητά* na łacińską *aequitas*, która posiada znacznie bardziej zniuansowane znaczenie. Zob. P. SILLI, 'Aequitas' et 'ἐπιείκεια' nella legislazione giustiniana, «SDHI» 50/1984, s. 281-340, w szczególności s. 282 przyp. 3-4, 302. Także: J. SONDEL, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2006, s. 37; J. SIGNES CODOÑER, J. DOMINGO RODRÍGUEZ MARTÍN, F.J. ANDRÉS SANTOS, *Diccionario jurídico bizantino griego-español*, Granada 2019, s. 269; *The Cambridge Greek Lexicon*, I, red. J. DIGGLE I IN., Cambridge 2021, s. 161, s. 715.

¹³ Bilans działalności prawodawczej Justyniana w stosunku do kobiet prezentuje się korzystnie zarówno pod względem ilości aktów prawnych, jak i treści norm. Zdaniem Joëlle Beaucamp wszystkie innowacje ustawodawcze tego okresu sprowadzały się do polepszenia sytuacji kobiet, np. poprzez zwiększenie ich podmiotowości w sferze majątkowej (likwidacja *tutela mulierum*) czy pozbawienie ojców rodzin prawa do rozrywania małżeństw dzieci bez ich zgody. Por. J. BEAUCAMP, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle)*, I: *Le droit impérial*, Paris 1990, s. 345-346; H. KRUMPHOLZ, *Über sozial-staatliche Aspekte in der Novellengesetzgebung Justinians*, Bonn 1992, s. 162-204; M.J. INGHAM, *The Women of the Code of Justinian: Access to Power and Woman's Agency in Responses to Imperial Petitions*, PhD thesis, Manchester 2021 [manuskrypt], s. 175-178. Por. również liczne przykłady i pozytywny bilans ustawodawstwa Justyniana u E. GAJDA, *Justinianic Law for Equal Rights of Women?*, [w:] *Women, Society and Law: From Roman law to Digital Age*, red. M. EYSYMONT, C. LOZARO, Warsaw 2022, s. 57-85. Ernest Stein sformułował pogląd, że Ed. 3 inspirowany był przez cesarzową Teodorę – zob. E. STEIN, *Histoire du Bas-Empire*, II, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949, s. 470.

¹⁴ Por. D. ZAKARIAN, *Women, Too, Were Blessed. The Portrayal of Women in Early Christian Armenian Texts*, Leiden 2021, s. 157.

Stosunki te określa się jako system *nacharar*, strukturę społeczną pochodzenia irańskiego¹⁵. Polegał on na wspólnej własności ziemi w rodzinie agnacyjnej, zarządzanej przez zwierzchnika familijnego. System ten zorientowany był na koncentrację ziemi w rękach rodu i wyłączenie jej z obrotu. Obszerne majątki ziemskie stanowiły ekonomiczną bazę dla utrzymywania prywatnych armii przez ormiańskich możnych oraz dla zachowania wpływowej pozycji w społeczeństwie¹⁶. Stąd jako istotną postrzegano akumulację ziemi. W logiczny sposób spadkobranie przez kobiety i ustanawianie posagów stanowiło okazję do rozdrobnienia majątków. Dla Rzymu stanowiły one natomiast okazje do przejmowania ziem i umacniania władzy na niespokojnym pograniczu. W istocie *nacharar* wydaje się przypominać najwcześniejsze rzymskie doświadczenia prawne¹⁷. Porządek społeczny oparty był wówczas na agnacji, a kobieta wychodząca spod władzy *pater familias* traciła uprawnienia prawnosпадkowe. Posąg stanowił rodzaj własności funkcjonalnie podzielonej, nie bez powodu określanej mianem *res uxoria*, ponadto od I w. wyraźnie zakazano alienacji dóbr ziemskich stanowiących części składowe posagu (*lex Iulia de fundo dotali*)¹⁸.

Konkludując, pośpiech cesarza wskazuje, w zgodnej opinii uczonych, nie tak bardzo na wolę równouprawnienia ormiańskich kobiet, ile na

¹⁵ Zob. N. ADONTZ, *Armenia in the Period of Justinian. The Political Conditions Based on the Naxarar System*, Lisbon 1970, *passim*; N. GARSOIAN, s.v. *Naxarar*, [w:] *Encyclopædia Iranica. Online Edition*, red. E. YARSHATER, 2005, <https://iranica-online.org/articles/naxarar> (dostęp 17 grudnia 2022 r.).

¹⁶ D. ZAKARIAN, *op. cit.*, s. 157, 173.

¹⁷ Zob. C.W. WESTRUP, *Introduction to Early Roman Law. Comparative Sociological Studies. The Patriarchal Joint Family*, II, Copenhagen-London 1934, s. 5-23; C.W. WESTRUP, *Introduction to Early Roman Law. Comparative Sociological Studies. The Patriarchal Joint Family*, III.1, Copenhagen-London 1939, s. 233-247; F. KLINCK, [w:] *Handbuch des Römischen Privatrechts*, red. U. BABUSIAUX I IN., Tübingen 2023, § 39 nb 1, 4-5. Por. N. GARSOIAN, *op. cit.*

¹⁸ A. BERGER, s.v. *Lex Iulia de fundo dotali*, [w:] *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 553; J.F. STAGL, 'Favor dotis'. *Die Privilegierung der Mitgift im System des römischen Rechts*, Wien-Köln-Weimar 2009, s. 293.

mniej chwalebna, polityczną motywację¹⁹. Edykt miał wejść w życie ze skutkiem retroaktywnym od czasu wstąpienia Justyniana na tron w 527 r., co samo w sobie świadczy o determinacji cesarza²⁰.

3. POLITYCZNE OKOLICZNOŚCI WYDANIA ED. 3

Tło dla wydania Ed. 3 (Iust. a. 535) wydaje się stanowić szczególnie geopolityczne usytuowanie Armenii. Położona na przecięciu dróg biegnących z Azji Mniejszej na Kaukaz i na Bliski Wschód stanowiła od zawsze obszar ścierania się Rzymu i Persji. W 387 r. została podzielona między oba mocarstwa (*Epitome de Caesaribus* 48,5). W Małej Armenii na zachód od Eufratu Rzymianie utworzyli dwie prowincje, Armenia I oraz Armenia II, ponadto wydzielicili klienckie terytorium autonomiczne po drugiej stronie rzeki²¹.

¹⁹ Я.А. Манандян, *Новеллы Юстиниана о порядке наследования у армян*, «Известия Академии Наук. Армянской ССР. Общественные науки» 5/1952, s. 62; А.Г. Сукиасян, *Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма (III-IX вв. н.э.)*, Ереван 1963, s. 440-445; N. ADONTZ, *op. cit.*, s. 142-153; G. LANATA, *Legislazione e natura nelle Novelle giustiniane*, Napoli 1984, s. 37-41; R. BONINI, *op. cit.*, s. 69-70.

²⁰ Szerszą perspektywę polityki Konstantynopola względem ormiańskiego pogranicza omawiają: R.W. THOMSON, *Armenia in the Fifth and Sixth Century*, [w:] *The Cambridge Ancient History. XIV: Late Antiquity. Empire and Successors, A.D. 425-600*, red. A. CAMERON, B. WARD-PERKINS, M. WHITBY, Cambridge 2000, s. 672-673; G. GREATREX, *Byzantium and the East in the Sixth Century*, [w:] *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, red. M. MAAS, Cambridge 2005, s. 498.

²¹ Por. J. MARQUARDT, *Römische Staatsverwaltung*³, I, Darmstadt 1957, s. 434-435; A. DEMANDT, *Geschichte der Spätantike*², München 2008, s. 101. Ormianie zachowali na anektowanych terytoriach własną administrację i prawo. Por. A.H.M. JONES, *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, I, Oxford 1973, s. 158. Szczegółowy obraz przekształceń administracyjnych w Armenii daje K. GÜTERBOCK, *Römisch-Armenien und die römischen Satrapien im vierten bis sechsten Jahrhundert. Eine rechtsgeschichtliche Studie*, [w:] *Festgabe der Juristischen Fakultät zu Königsberg für ihren Senior Johann Theodor Schirmer zu 1. August 1900*, Königsberg i.Pr. 1900, s. 3-58, oraz J. PREISER-KAPPELER, *Die Verwaltungsgeschichte des byzantinischen Armenien vom 5. Bis 7. Jahrhundert*, Wien 2001, *passim*.

W latach 527-528 Justynian dokonał reorganizacji administracyjnej²² ziem ormiańskich, likwidując urzędy *dux Armeniae* oraz *comes Armeniae*, tworząc jednolite dowództwo wojskowe *magister militum per Armeniam* (C. 1,29,5, Iust.; Procop. aed. 3,1,27-29) i przekazując je Sittasowi²³. Samodzielność ormiańskich satrapii (księstw, *gentes*) została ostatecznie zlikwidowana w 536 r.²⁴ Wówczas ze wszystkich znajdujących się pod rzymską kontrolą ziem utworzono cztery prowincje: Armenia I, Armenia II, Armenia III oraz Armenia IV (Nov. 31 Iust. a. 536)²⁵.

Wszystkie wymienione przedsięwzięcia legislacyjne miały miejsce w przerwie między dwiema wojnami z Persją. Konflikt ten, w wielu odsłonach, prowadzony przez Justyniana i jego następcę Justyna II, zakończył się w 591 r. wcieleniem tzw. Persarmenii do Cesarstwa i w ten sposób ostatecznie większość Armenii znalazła się pod rzymskim panowaniem. Na tym tle Ed. 3 (Iust. a. 535) słusznie jawi się jako środek umacniania władzy politycznej na wschodnich rubieżach Imperium²⁶.

²² Program reformy administracyjnej Justyniana opisuje M. MAAS, *Roman History and Christian Ideology in Justinianic Reform Legislation*, «Dumbarton Oaks Papers» 40/1986, s. 17-31. Por. także A.H.M. JONES, *op. cit.*, s. 280-282, oraz E. STEIN, *op. cit.*, s. 289-291.

²³ Por. Malalas, 429-430; Theoph. 175,5-11 (AD 527/528); Kedrenos, 643,16-22.

²⁴ D.M. LANG, *Armenia. Kolebka cywilizacji*, Warszawa 1975, s. 165.

²⁵ Zob. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, II, red. G. GREATREX, S.N.C. LIEU, London-New York 2002, s. 83-84, 100. Wydaje się, że Rzymianie nie darzyli Ormian zbyt dużym zaufaniem, uważając ich za niezdolnych do lojalnego strzeżenia granic Cesarstwa (Procop. Aed. 3,1,27). W opisie wojny z Persją Prokopiusz obszerny fragment poświęca zresztą zdradzie i przejściu Ormian na stronę wroga (Procop. BP 2,3).

²⁶ Zob. E. STEIN, *op. cit.*, s. 470-472; G. GREATREX, *op. cit.*, s. 500; S. PULIATTI, *Le riforme costituzionali dal tardo impero all'età bizantina*, [w:] *Introduzione al. Diritto bizantino. Da Giustiniano ai Basilici*, red. J.H.A. LOKIN, B.H. STOLTE, Pavia 2011, s. 6, 8. O Justynianie i jego polityce wschodniej zob. m.in. W. SCHUBART, *Justinian and Theodora*, München 1943, s. 72-75, 162-164; A. DEMANDT, *op. cit.*, s. 171-172; E. KETTENHOFER, s.v. *Justinian I*, [w:] *Encyclopædia Iranica. Online Edition*, red. E. YARSHATER, 2012, <https://iranicaonline.org/articles/justinian-i-flavius-petrus-sabbatius-justinianus> (dostęp 17 grudnia 2022 r.). Bliżej o wojnach persko-rzymskich por. M. WHITBY, *Justinian and Persia, 527-562*, [w:] *The Encyclopedia of Ancient Battles. Part X. The Eastern Roman Empire*, red. M. WITHBY, H. SIDEBOTTOM, Chichester 2017, <https://doi-org-10000c8mn9a0a.han.buw.uw.edu.pl/10.1002/9781119099000.wbat0870> (dostęp 31 marca 2023 r.).

Edykt 3 nie stanowił wyłącznej próby prawnej unifikacji wschodnich prowincji państwa²⁷. W wydanej rok później Nov. 21 (Iust. a. 536)²⁸ czytamy, że prawa Ormian i Rzymian nie powinny się różnić. Kobiety powinny zaś cieszyć się *aequitas* właściwą „naszym ustawom”, tj. prawom zebranych w „naszych Instytucjach i Digestach” oraz ustawodawstwie cesarskim:

Nov. 21,1 (Iust. a. 536) [...] *ita et apud Armenios esse et nihil Armeniorum leges a Romanorum differre. Si enim nostrae reipublicae sunt serviuntque nobis cum aliis gentibus et omnibus nostris fruuntur, nequaquam solae apud eos feminae nostra aequitate repellentur, sed omnibus sub aequitate nostrae erunt leges, quascumque ex veteribus collegimus et in nostris posuimus Institutis atque Digestis et quaecumque ex imperiali legislatione tam priorum imperatorum quam nostra conscriptae sunt.*

Nowela w znacznym stopniu powieliła nakazy zawarte w Ed. 3 (Iust. a. 535)²⁹. Dodatkowo wspomina o rozciągnięciu na Ormian rzymskiego prawa posagowego: Ormianie małżonki „kupowali”, płacąc kwotę, która usuwała podejrzenia o uprowadzenie kobiety. Ustanowione w ten sposób małżeństwo określano jako *varjank*⁴. Posag (*awžit*), składający się w zależności od społecznego statusu kobiety z przedmiotów osobistych, biżuterii, a nawet nieruchomości, nie mógł być alienowany i w razie rozwodu zostawał przy kobiecie. Dopuszczano zamążpójście *mulier indotata*³⁰.

Powielenie w Nov. 21 (Iust. a. 536) tematów poruszonych rok wcześniej w Ed. 3 (Iust. a. 535) pokazuje, jaką wagę Justynian przypisywał

²⁷ W sumie „w sprawach ormiańskich” wydano trzy akty prawne: Ed. 3 (Iust. a. 535), Nov. 21 (Iust. a. 536) i Nov. 31 (Iust. a. 536).

²⁸ *Regesten...*, *op. cit.*, s. 277 (nr 1108). Zob. także E. VOLTERRA, *Sulla Novella XXI di Giustiniano*, [w:] *Scritti giuridici*, V, Napoli 1993, s. 355-371.

²⁹ Może to świadczyć o trudnościach w implementacji uprzednio wydanych norm. Por. R. BONINI, *Ricerche sulla legislazione giustiniana dell'anno 535. Nov. Iustiniani 8: Venalità delle cariche e riforme dell'amministrazione periferica*, Bologna 1976, s. 90.

³⁰ D. ZAKARIAN, *op. cit.*, s. 158-161. Kształt ormiańskiego posagu musiał znacząco różnić się od posagu rzymskiego, skoro Justynian w Nov. 21 pr. (Iust. a. 536) wyraźnie pomstuje na zwyczaj, aby (kobiety) *sine dote eas ad viros venire*.

uregulowaniu stosunków majątkowych na pograniczu. Cesarz odwołuje się przy tym do idei jednolitości prawa w państwie³¹; nie po raz pierwszy – Nov. 21 uznawana jest za pierwowzór dla późniejszych działań podejmowanych celem ujednoczenia prawa w prowincjach³². Rezygnuje natomiast z retroaktywnego stosowania przepisów. Jak twierdzi Nicholas Adontz, cesarz musiał ocenić swoją pierwotną decyzję o wstecznym obowiązywaniu prawa jako prawnie wątpliwą³³. Oficjalnie Justynian przyznał jedynie, że retroaktywność w działaniu prawa więcej przynosi wątpliwości niż realnych zmian: *Nam etiam antiquiora perscrutari et ad superiora tempora ascendere confusionis magis quam legislationis est*. Wydaje się, że można by dodać: nie wszystkie zmiany w prawie da się z mocą wsteczną efektywnie przeprowadzić.

4. NATURA POROZUMIEŃ „POŚMIERTNYCH”

4.1. POROZUMIENIA WZMIANKOWANE W ED. 3 (IUST. A. 535)

Na szczególną uwagę zasługuje pierwszy rozdział Ed. 3, w którym Justynian uznaje za nieakceptowalne, aby deklarowane zmiany w prawie miały objąć wszystkie otwarte w przeszłości spadki.

1. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἤδη προειληφόντα ἅπαντα ἀνακινεῖν τῶν ἀποπατάτων ἐστὶ, διὰ τοῦτο θεσπίζομεν τόνδε τὸν νόμον κρατεῖν ἀπὸ τοῦ καιροῦ τῆς εὐσεβοῦς ἡμῶν βασιλείας, ὥστε τὰς τῶν ἐξ ἐκείνου τελευτησάντων μέχοι νῦν διαδοχὰς κατὰ τοῦτον πολιτεῦσθαι τὸν

³¹ Cesarzowi nie było obojętne, czy skompilowane na jego polecenie prawa będą przestrzegane. Por. S. PULIATTI, *Ricerche sulla legislazione «regionale» di Giustiniano*, Milano 1980, s. 19. Postulat jednolitości prawa wybrzmiewa już z Const. Tanta § 19. Jak wskazuje K. Visky, po wydaniu Kodeksu cesarz podjął starania o zapewnienie stosowania kompilacji w nowelach wydawanych począwszy od lat 535-537. K. VISKY, *Justinian für die Rechtseinheit in den Provinzen*, «RIDA» 22/1975, s. 355-373, w szczególności s. 365.

³² Zob. K. VISKY, *op. cit.*, s. 368; N. VAN DER WAL, *La codification de Justinien et la pratique contemporaine*, «Labeo» 10/1964, s. 220-233; E. VOLTERRA, *op. cit.*, s. 362.

³³ N. ADONTZ, *op. cit.*, s. 144-145.

τρόπον, πλὴν εἰ μὴ ἔτυχον διαλυσάμενοι ἢ ἄλλως πρὸς ἀλλήλους ἀπαλλαγέντες. [...] ³⁴.

W tym fragmencie prawodawca wyłącza od zasady stosowania prawa rzymskiego przypadki spadkobrania, gdy zainteresowane strony zawarły ugodę albo w inny sposób porozumiały się odnośnie do spadku i sposobu jego podziału: *πλὴν εἰ μὴ ἔτυχον διαλυσάμενοι ἢ ἄλλως πρὸς ἀλλήλους ἀπαλλαγέντες* (łac. *nisi qui iam transegerint aliove modo inter se pacti fuerint*).

Kończącą frazę cytowanego fragmentu można intuicyjnie postrzegać jako wyraz przychylności dla pokojowego rozwiązywania sporów o spadek za pomocą ugody (*transactio*) albo nieformalnego porozumienia pozaprosesowego (*pactum*), mimo że Ed. 3 (Iust. a. 535) greckich odpowiedników tych terminów wprost nie zawiera ³⁵.

W cytowanym fragmencie napotykamy dwa czasowniki wyrażające czynność zawierania porozumień między spierającymi się spadkobiercami lub potencjalnymi spadkobiercami. Są to czasowniki *ἀπαλλάσσω* i *διαλύω*. Ich słownikowe znaczenia są niemal tożsame. Pierwszy czasownik tłumaczony jest jako „uspokajać wierzyciela”, „uwolnić się”, „kwitować się z kimś” ³⁶, także „uwalniać, zrzec się powództwa” ³⁷, zaś drugi czasownik określa się jako „uspokajać, uśmierzyć”, „pojednać się”

³⁴ Łac. [§ 1] *Idcirco enim nostras leges illuc transmisimus, ut eas respicientes ita viverent. Quoniam autem quae praeterierunt omnia commovere absurdissimum est, ideo statuimus hanc legem valere inde ab initio pii nostri imperii, ut eorum qui ab eo tempore huc usque defuncti sunt successiones hoc modo tractentur, nisi qui iam transegerint aliove modo inter se pacti fuerint. [...]*.

³⁵ Użyto by raczej *πάκτων* albo *σύμβᾶσις*. Zob. s.v. *σύμβᾶσις*, [w:] H.G. LIDDELL, R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon*, II, Oxford 1925-1940, s. 1675; s.v. *πάκτων*, [w:] J. SIGNES CODOÑER, J. DOMINGO RODRÍGUEZ MARTÍN, F.J. ANDRÉS SANTOS, *op. cit.*, s. 375; E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100)*, New York 1900, s. 831 (*πάκτων*), 1026 (*σύμβᾶσις*) oraz odniesienia do *σύμβᾶσις* u A.M. BARTOLETTI COLOMBO, *Lessico delle Novelle di Giustiniano*, I, Roma 1983, s. 292, 300.

³⁶ Z. WĘCŁEWSKI, *Słownik grecko-polski*, Warszawa 1870, s. 79.

³⁷ Zob. *Słownik grecko-polski*, I, red. Z. ABRAMOWICZÓWNA, Warszawa 1958, s. 239.

„ułożyć się”, ale też „ze swego zapłacić”³⁸. W kontekście zawierania umów ἀπαλλασσω tłumaczone bywa także jako ‘to speak and be done with it’, ‘to be dismissed as settled’, ‘to discharge a creditor’. Tłumaczenie ἀπαλλαγέντες jako ‘zawierających pactum’ w łacińskim przekładzie Wilhelma Krolla i Rudolfa Schoella wydaje się zbyt ogólnikowe, biorąc pod uwagę bogactwo semantyczne czasownika ἀπαλλασσω³⁹. W tym kształcie gramatycznym czasownik pojawia się dwa razy w Nowelach, za każdym razem w tym samym znaczeniu (Nov. 89 pr. Iust. a. 539; Ed. 3 Iust. a. 535)⁴⁰. Διαλύω tłumaczone jest natomiast jako ‘to put an end, settle, resolve to a conflict, dispute, enimity’⁴¹. Oba wydają się podkreślać zarówno materialne uwolnienie się od określonego stosunku prawnego, jak i jego formalne zakończenie⁴². Wydaje się, że ich zestawienie może stanowić hendiadys, sprowadzającą je do znaczenia właściwego technicznoprawnemu pojęciu *transactio*⁴³.

Badania greckiej terminologii prawnej w zabytkach prawa rzymskiego przynoszą refleksję, którą można odnieść do naszego zagadnienia. Matias Buchholz dostrzega zjawisko częstego stosowania powtórzeń, pozornie sprzeczne z ekonomią tworzenia tekstów prawniczych⁴⁴. Wiąże się ono z retoryczną figurą synonimii, polegającej na zestawieniu w szeregu określeń pozornie jednoznacznych, lecz o semantyce różnicowanej z uwagi na odmienną konotację znaczeniową wyrazów.

³⁸ Z. WĘCLEWSKI, *op. cit.*, s. 165; Z. ABRAMOWICZÓWNA, *op. cit.*, s. 539.

³⁹ Zob. H.G. LIDDELL, R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon*, I, Oxford 1925-1940, s. 176.

⁴⁰ *Legum Iustiniani Imperatoris vocabularium. Novellae – Pars graeca*, red. G.G. ARCHI, A.M. BARTOLETTI COLOMBO, I, Milano 1986, s. 212 (ἀπαλλαγέντες).

⁴¹ Por. E.A. SOPHOCLES, *op. cit.*, s. 365 (διάλυσις); J. DIGGLE I IN., *op. cit.*, s. 161 (ἀπαλλασσω), s. 352 (διαλύω).

⁴² J. SIGNES CODOÑER, J. DOMINGO RODRÍGUEZ MARTÍN, F.J. ANDRÉS SANTOS, *op. cit.*, s. 59, 142.

⁴³ Por. H.G. LIDDELL, R. SCOTT, *op. cit.*, I, s. 402.

⁴⁴ M. BUCHOLZ, *Römisches Recht auf Griechisch. Prolegomena zu einer linguistischen Untersuchung der Zusammensetzung und Semantik des byzantinischen prozessrechtlichen Wortschatzes*, Vantaa 2018, s. 205-207. Zob. L. WENGER, *Die Quellen...*, s. 661.

Obniżając precyzję wypowiedzi, synonimia pozwala na uzyskanie semantycznej elastyczności⁴⁵.

Brak oryginalnej łacińskiej wersji konstytucji nie ułatwia zadania. Poza wzmiankowaną Nov. 89 pr. (Iust. a. 539) nie posiadamy też materiału porównawczego w języku greckim, zwrotów tych nie zawiera na przykład Parafraza Teofila.

Niezależnie jednak od kwestii translatorskich, niewątpliwie Ed. 3 odnosi się do porozumień, których celem było położenie kresu sporom o prawa wyznaczonych lub potencjalnych dziedziców do spadku po zmarłym. Otwiera to dwie płaszczyzny interpretacyjne, jedną odnośnie do rzymskiego prawa spadkowego oraz drugą dotyczącą stosunku prawa rzymskiego do praw lokalnych.

Po pierwsze, *verba legis* sugerują, jeśli nie usankcjonowanie, to przynajmniej tolerancję dla zawieranych pośmiertnie (po otwarciu spadku po osobie trzeciej) umów, które nie pozostają bez wpływu na realizację postanowień testamentu.

Po drugie, wzmianka o stosowaniu ugód oraz enigmatycznych „innych *pacta*” jest intrygująca o tyle, że nie wiadomo, czy intencją cesarza było usankcjonowanie lokalnego *status quo*, czy uznanie kompatybilności ormiańskiej praktyki prawnej z istniejącą dotychczas praktyką stosowaną w Cesarstwie.

Literalne brzmienie konstytucji nie przynosi dokładnych informacji, jakie typy umowne cesarz miał na myśli. Próbując rozszyfrować znaczenie fragmentu *πλήν – ἀπαλλαγέντες*, wypada sięgnąć do wcześniejszych źródeł.

4.2. TRANSACTIONES ET PACTA

Nietechniczne wyrażenia greckie wydają się odzwierciedlać utrwalony w prawie rzymskim zwrot *transactiones et pacta*; zarówno, jeżeli przyjmiemy rozbieżne znaczenie czasowników *ἀπαλασσω* i *διαλύω*, jak i w pewnym stopniu przy przyjęciu, że stanowią one hendiadys.

Dlaczego? *Pacta* i ugody sąsiadują ze sobą w tytułach D. 2,14 *de pactis* oraz D. 2,15 *de transactionibus*, jak również w C. 2,3 *de pactis* oraz C. 2,4

⁴⁵ *Ibidem*, s. 189-191, 212.

*de transactionibus*⁴⁶. Bliskie sąsiedztwo w systematyce ułożonych na polecenie Justyniana Digestów i Kodeksu oraz późnoklasyczna konfuzja obu pojęć⁴⁷ tłumaczy morfologiczne pokrewieństwo obu rodzajów porozumień.

W tym kontekście szczególne znaczenie posiada otwierający tytuł D. 2,15 fragment z komentarza Ulpiana do edyktu pretorskiego:

D. 2,15,1 (Ulp. 50 *ad ed.*, = Cons. 4,6, PS. 1,1,5a) *Qui transigit, quasi de re dubia et lite incerta neque finita transigit. qui vero paciscitur, donationis causa rem certam et indubitata liberalitate remittit.*

Fragment ukazuje pokrewieństwo obu instytucji. Ulpian pisze, że kto zawiera ugodę, zawiera ją odnośnie do sprawy nieskończonej i wątpliwej. Ten zaś zawiera pakt, kto w niewątpliwej sprawie ustępuje drugiemu *donationis causa* (por. C. 6,13,3 Diocl. et Maxim. a. 294). Ugody obejmują zatem sprawy sporne będące w toku, *pacta* zawierane poza salą sądową stanowią przypadek niejako zrzeczenia się prawnie uzyskanej korzyści przez silniejszą ze stron sporu⁴⁸.

Opisane przez Ulpiana porozumienia były bardzo rozpowszechnione i pełniły w sprawach spadkowych niebagatelną rolę, zwłaszcza w przypadku wytoczenia przez stronę *querela inofficiosi testamenti*⁴⁹.

⁴⁶ Wypada również przywołać tytuł CTh 2.9 *De pactis et transactionibus* Kodeksu Teodozjusza, który obie figury umowne ujmował zbiorczo w jednej jednostce redakcyjnej.

⁴⁷ Zob. C. 2,4,7 (Gord. a. 238): *transactionis placitum*; Cons. 4,11 (Diocl. et Maxim. a. 293): *pactum transactionis*. Także J. MISZTAŁ-KONECKA, *Uгода w postępowaniu cywilnym. Studium z zakresu prawa polskiego na tle prawa rzymskiego*, Lublin 2019, s. 19-21, wskazuje na pokrewieństwo obu postaci porozumień, wskazując m.in., że ugodę początkowo oznaczano rzeczownikiem *pactum*, zaś termin *transactio* zarezerwowany był dla wyznaczenia specyficznego pola zastosowań, jakim było polubowne rozwiązywanie sporu sądowego. *Transactio* była jednym z rodzajów *pactum*.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 29-30.

⁴⁹ A. BECK, *Überlegungen zum klassischen Vergleichsrecht*, [w:] *Studi in onore di Petro de Francisci*, IV, Milano 1956, s. 3; CHR. LEHNE-GSTREINTHALER, *Schiedsgerichtsbarkeit und außergerichtliche Konfliktbereinigung im klassischen römischen Recht*, [w:] *Außergerichtliche Konfliktlösung in der Antike. Beispiele aus drei Jahrtausenden*, red. G. PFEIFER, N. GROTKAMP, Frankfurt a.M. 2017, s. 150; J. KULAWIAK-CYRANKOWSKA, B. DZIEDZIC, M. LINDNER, G. MELKA, 'Consultatio veteris cuiusdam iurisconsulti' – *Rozdział IV*, «Studia Prawnicze KUL» 93.1/2023, s. 233-234.

Również badania statystyczne przeprowadzone przez Dario Mantovani potwierdzają to przekonanie. Mantovani wykazał, po pierwsze, że większość przypadków ugód, które odnajdujemy w Digestach, stanowią ugody w sprawach spadkowych. Przykładowo, wśród zachowanych fragmentów pism Cervidiusa Scaevoli 60% ugód dotyczy spadków. Po drugie, Mantovani ustalili, że dwie trzecie z nich obejmują spory w ramach kręgu uprawnionych członków rodzin, 1/3 zaś przedstawia przykład zaangażowania obcych podmiotów. Podobne proporcje przedstawiają ugody opisane w konstytucjach cesarskich, spośród których około połowa dotyczy spadków⁵⁰. A mówimy jedynie o okresie klasycznym.

Biorąc pod uwagę czas zawarcia umowy, mowa o swoistym *pactum de hereditate tertii*, zawartym (z konieczności, wobec śmierci *de cuius*) bez zgody zmarłego, normalnie wymaganej w takich okolicznościach od okresu klasycznego aż do Justyniana (zob. D. 39,5,29,2 (Pap. 12 resp.)-eod. 30 (Marc. *sing. delat.*); CTh. 2,24,2 [Const., 11.06.327]; C. 2,3,30 [Iust. a. 531])⁵¹. Ugody tego typu, zawarte przed *litis contestatio*, pozwalały na uniknięcie zasądzenia⁵². Mimo że *transactio* co do zasady nie rodziło skargi, strona mogła bronić uzgodnionego rozwiązania sporu, podnosząc *exceptio pacti*, *exceptio doli* albo *exceptio transacti negotii* (to ostatnie w prawie poklasycznym)⁵³.

⁵⁰ D. MANTOVANI, *Giuristi romani e storia dell'economia antica. Elementi per una dialettica*, [w:] *Diritto allo stato puro? Le fonti giuridiche romane come documento della società antica*, red. CH. BUZZACCHI, I. FARGNOLI, Milano 2021, s. 170-171; także M.E. PETERLONGO, *La transazione nel diritto romano*, Milano 1936, s. 209-216, oraz J. MISZTAŁ-KONECKA, *op. cit.*, s. 33. O popularności ugód, szczególnie wśród niższych warstw społecznych antycznego Rzymu, zob. P. GARNSEY, *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford 1970, s. 195.

⁵¹ Por. M.F. MEROTTO, *I patti successori dispositivi nel diritto romano*, Napoli 2020, s. 141-193.

⁵² L. WENGER, *Institutes of the Roman Law of Civil Procedure*, New York 1940, s. 105; J.M. KELLY, *Roman Litigation*, Oxford 1966, s. 133; M. KASER, K. HACKL, *Das römische Zivilprozessrecht*², München 1996, s. 592.

⁵³ TH. FINKENAUER, *Drittwirkende pacta im klassischen Recht*, «ZSS» 135/2018, s. 207. Zob. D. 2,15,17 (Pap. 2 *quaest.*); D. 2,11,2 pr. (Ulp. 74 *ad ed.*). W okresie późnoklasycznym spektrum instrumentów ochrony procesowej zostało poszerzone o *actio praescriptis verbis*, zob. C. 2,4,6,1 (Alex. a. 230) oraz C. 2,4,33(34),1 (Diocl. et Max. a. 294).

Rzymska praktyka знаła również ugody zawarte, zanim aparat państwa został zaprzężony do rozwiązywania sporu⁵⁴. Natomiast w myśl Cons. 4,6⁵⁵ ugody *post rem iudicatam* nie były co do zasady dopuszczalne, choć źródła nieprawnicze (Gell. 20,1,46) wydają się świadczyć coś przeciwnego⁵⁶.

Spośród źródeł prawniczych z tego zakresu szczególne znaczenie posiadają reskrypty cesarskie, obrazujące problemy prawne rzeczywistych sporów sądowych⁵⁷, przykładowo:

C. 2,4,6: *Imp. Alexander A. Pomponiis. [pr.] Cum mota inofficiosi querella matrem vestram cum diversa parte transegisse ita, ut partem bonorum susciperet et a lite discederet, proponatis, instaurari quidem semel omissam querellam per vos, qui matri heredis extitistis, iuris ratio non sinit. [§ 1] Verum si fides placitis praestita non est, in id quod interest diversam partem recte convenietis: aut enim, si stipulatio conventioni subdita est, ex stipulatu actio competit,*

⁵⁴ J.M. KELLY, *op. cit.*, s. 132, 147.

⁵⁵ *Post rem iudicatam pactum, nisi donationis causa interponatur, servari non potest: lib. I tit. De transact.*

⁵⁶ Ugody nie mogły bowiem zmodyfikować wyroku, z wyjątkiem tych zdziałanych *donandi causa*, co można wyczytać z Cons. 7,3 oraz z Cons. 7,6. Por. J. ADAME GODDARD, *Commentario histórico-jurídico al libro primero de las Sentencias de Paulo*, México 2010, s. 65; J.D. HARKE, *Iurisprudentia Diocletiana*, Berlin 2019, s. 228. *A contrario*: D. 2,15,11 (Ulp. 4 *ad ed.*); D. 2,14,40,1 (Pap. 1 *resp.*). Wydaje się, że ów zakaz pochodzi z okresu poklasycznego. Teoretycznie istniała wreszcie możliwość negocjowania nie tyle treści wyroku, ile sposobu jego implementacji. Por. J.M. KELLY, *op. cit.*, s. 148-152; J. MISZTAŁ-KONECKA, *op. cit.*, s. 45. Przeciwno dopuszczalności zawarcia ugody *post litem contestatam* wypowiedziała się M.E. PETERLONGO, *op. cit.*, s. 33-50, 161-163. Por. W. LITEWSKI, *Dopuszczalność ugody w postępowaniu apelacyjnym w rzymskim procesie cywilnym*, «Czasopismo Prawno-Historyczne» 15/1963, s. 5-19. Zdaniem J. Zabłockiego fragment Gelliusa dotyczył hipotezy, w której zasądzony, nie posiadając wystarczającej kwoty na zaspokojenie wierzyciela, zawierał *pactum* określające warunki wykonania zobowiązania. Zob. J. ZABŁOCKI, *Compulsory Execution in the Law of the Twelve Tables*, [w:] IDEM, *Scripta Gelliana*, Warszawa 2020, s. 224-225.

⁵⁷ Reskrypty naśladowały w ten sposób działalność jurystów polegającą na wydaniu *responsa*. Zob. M. TALAMANCA, *op. cit.*, s. 11; T. HONORÉ, *Emperors and Lawyers*, London 1981, s. VIII; M. BRETONI, *Storia del diritto romano*, Roma-Bari 1987, s. 229; T. GIARO, *Diritto come prassi. Vicende del discorso giurisprudenziale*, [w:] 'Fides, humanitas, ius. Studi in onore di Luigi Labruna', IV, Napoli 2007, s. 2243.

aut, si omissa verborum obligatio est, utilis actio, quae praescriptis verbis rem gestam demonstrat, danda est. PP. VIII id. Ian. Agricola et Clemente cons. <a. 230>

W reskrypcie Aleksandra Sewera przedstawiono historię następującego sporu: matka wystąpiła przeciw dziedzicom z *querella inofficiosi testamenti*. Uzyskała część spadku w zamian za cofnięcie powództwa. Na pytanie, czy jej dziedzice mogą ponownie wytoczyć sprawę, kancelaria cesarska odpowiedziała negatywnie. W okolicznościach sprawy ugoda była bowiem najwyraźniej respektowana. Niewykonanie jej postanowień pozwalałoby natomiast na wytoczenie skargi *utilis*, względnie *actio ex stipulatu*⁵⁸, jeśliby ugodę utwierdzono stypulacją. W rezultacie umowa zawarta *post mortem testatoris*, w celu zapobieżenia zbędnemu procesowaniu się, potrafiła wyrzucić skutek w postaci zmiany sposobu podziału majątku testatora.

Podobnie w reskrypcie C. 2,4,11 z 255 r.⁵⁹ pośmiertne porozumienie między stronami sporu uzyskało sankcję prawa. Dwóch braci obarczonych zostało wzajemnym obowiązkiem wykonania uniwersalnego fideikomisu *si alter vestrum sine liberis excesserit vita*, tj. jeden na rzecz drugiego, na wypadek bezdzietnej śmierci. W przeświadczeniu, że rozrządzenie ojca rodzi niemoralne nadzieje na śmierć rodzeństwa, bracia zgodzili się nie stosować klauzuli. Gaianus zdecydował się na odstąpienie od postanowień *transactio*, lecz cesarze odmówili przychylenia się do jego prośby z uwagi na uprzednio zawarte porozumienie (*fratrum concordia*)⁶⁰. Co interesujące, zdaniem badaczy, zawarcie umowy *post*

⁵⁸ Por. C. 8,37(38),6 (Diocl. et Maxim. a. 293).

⁵⁹ *Imp. Valerianus et Gallienus AA. et Valerianus nobilissimus Caesar Gaiano militi. De fideicommissa a patre inter te et fratrem vicissim dato, si alter vestrum sine liberis excesserit vita, interposita transactio rata est, cum fratrum concordia remoto captandae mortis alterius voto improbabili retinetur. et non potest eo casu rescindi, tamquam circumventus sis, cum pacto tali consenseris, cum neque eam cui subveniri solet aetate agere te proponas nec, si ageres, isdem illis de causis in integrum restitutionis auxilium impetrare deberes. PP. XV k. Dec. Valeriano et Gallieno AA. Utrisque II cons. <a. 255>*.

⁶⁰ D. LIEBS, *Kommilitonen erhalten Bescheid. Die Reskripte der Soldatenkaiser an Soldaten*, [w:] *Das Recht der „Soldatenkaiser“*. *Rechtliche Stabilität in Zeiten politischen*

mortem osoby trzeciej usuwało zarzut czynności zdziałanej *contra bonos mores*⁶¹.

Ostatecznie, praktyka zawierania porozumień modyfikujących porządek dziedziczenia znalazła potwierdzenie w konstytucji Justyniana z 531 r., C. 3,28,35,1-1a⁶². Lektura źródeł pokazuje, że nieprzekraczalną granicą owych porozumień było naruszenie *ius publicum*⁶³: nie wolno było umownie zrzec się prawa do wytoczenia *querella inofficiosi testamenti*, porozumienia pośmiertne nie dawały również możliwości uzyskania pozycji dziedzica. Uprawnieni do skargi mogli jedynie uzyskać przysporzenie majątkowe, którego spadkodawca nie przewidywał; w procesie – w drodze ugody – albo poza nim – w formie *pactum*.

Wymaga podkreślenia, że – jakkolwiek technicznie mówimy o pewnej czynności procesowej – to materialnie *transactiones et pacta* stanowiły dwu- względnie wielostronne porozumienia. Ich przedmiotem jest spadek po osobie trzeciej, lecz zawierane były po śmierci spadkodawcy,

Umbruchs?, red. U. BABUSIAUX, A. KOLB, Berlin-München-Boston 2015, s. 104-105; J.D. HARKE, *op. cit.*, s. 239.

⁶¹ Zob. P. DASKALOPOULOS, *Die falsche Interpretation der römischen Quellen in Bezug auf die Unsittlichkeit der Erbverträge. Eine rechtshistorische Untersuchung im Licht des Verbots des Erbvertrags im modernen griechischen Recht*, Heidelberg 2016, s. 97-98. Argument, zgodnie z którym wyrażenie *captandae mortis alterius voto improbabili retinetur* zawarte w C. 2,4,11 oznacza odrzucenie porozumienia zmieniającego porządek dziedziczenia, nie wydaje się zatem trafny. Wręcz przeciwnie, kancelaria cesarska wydaje się chwalić braci za uniknięcie zbędnych sporów sądowych. To oczekiwanie na czyjąś śmierć uznano za niegodne, *improbabilis*, nie zaś fakt zawarcia porozumienia. Jedynie Paulus w przypisywanych mu *Sentenciach* prezentuje pogląd przeciwny (PS. 4,1,13) – rozwiązanie mogło stanowić zatem przedmiot pewnej kontrowersji wśród jurystów. Por. M. KASER, *Rechtswidrigkeit und Sittenwidrigkeit im klassischen römischen Recht*, «ZSS» 60/1940, s. 126.

⁶² [§ 1] *Illud etiam sancimus, ut, si quis a patre certas res vel pecunias accepisset et pactus fuisset, quatenus de inofficiosi querella adversus testamentum paternum minime ab eo moveretur, et post obitum patris filius cognito paterno testamento non agnoverit eius iudicium, sed oppugnandum putaverit, vetere iurgio explosio huiusmodi pacto filium minime gravari secundum Papiniani responsum, in quo definivit meritis filios ad paterna obsequia provocandos quam pactionibus adstringendos. [§ 1a] Sed hoc ita admittimus, nisi transactiones ad heredes paternos filius celebraverit, in quibus apertissime iudicium patris agnoverit.*

⁶³ Zob. D. 2,15,3 pr. (Scaev. 1 dig.).

przez co stanowiły przypadek odmienny od umów o *hereditas tertii viventis* (np. D. 18,4,1 [Pomp. 9 *ad Sab.*]; D. 29,2,27 [Pomp. 3 *ad Sab.*])⁶⁴. Były zatem skuteczne, gdyż ich przedmiot znajdował się *in rerum natura*. Jako nieformalne porozumienia nie rodziły co do zasady skarg, lecz *exceptiones* względnie skutki w obszarze obyczaju⁶⁵. Poświadczenie przez źródła stosowania skargi *praescriptis verbis* wskazuje na rosnącą potrzebę zapewnienia wykonalności ugód⁶⁶.

Zachowane w kompilacji justyniańskiej źródła prawa klasycznego – zarówno piśmiennictwo jurystów, jak i ustawodawstwo cesarskie – nie pozostawiają wątpliwości co do dopuszczalności negocjowania podziału spadku w sposób odbiegający od treści otwartego testamentu. Fakt, że wspomniane w Ed. 3 ugody i umowy stanowiły przejaw ormiańskiej, lokalnej praktyki prawnej (tzw. *unofficial law*), stanowi zjawisko niezależne od norm prawa rzymskiego (tzw. *official law*) i długotrwałej praktyki jego stosowania⁶⁷, funkcjonalnie były jednak zbieżne i dlatego w Ed. 3 (Iust. a. 535) zostały objęte wyłączeniem od zasady romanizacji stosunków prawnospadkowych.

5. PACTA MORTIS CAUSA?

Jak wskazano wyżej, zawarte w Ed. 3 (Iust. a. 535) wyrażenie „inne porozumienia” pozostawia szerokie pole do naukowych spekulacji o charakterze umów, których zawieranie cesarz usankcjonował. Jeśliby przyjąć, że greckie czasowniki *ἀπαλλασσω* i *διαλύω*, oznaczające zawieranie ugód i innych porozumień, nie stanowią hendiadys, wówczas należałoby

⁶⁴ R. ŚWIRGOŃ-SKOK, *Reguła 'viventis nulla hereditas' w ujęciu historycznoprawnym*, [w:] *'Semper Fidelis': prace dedykowane pamięci Profesora Janusza Sondla legendzie krakowskiego fakultetu prawniczego*, red. D. MALEC, Ł. MARZEC, T. PALMIRSKI, Kraków 2017, s. 407-417.

⁶⁵ Np. C. 2,4,28 (Diocl. et Maxim. a. 294); C. 2,4,41 (Arcad. et Honor. a. 385).

⁶⁶ Por. C. 2,4,6,1 (Alex. a. 230); C. 2,3,33(34),1 (Diocl. et Maxim. a. 294).

⁶⁷ Por. T. GREENWOOD, *A Contested Jurisdiction: Armenia in the Late Antiquity*, [w:] *Sasanian Persia: Between Rome and the Steppes of Eurasia*, red. E. SAUER, Oxford 2017, s. 199, 203-206. Por. D. ZAKARIAN, *op. cit.*, s. 156-178.

określić typ umowy, na jaki wskazują. Nietechniczne określenie wydaje się odnosić do nieformalnych *pacta*, nie zaś do konkretnego typu umowy. Rzymianie zresztą znali jedynie szczególne typy umowne⁶⁸, a umowy spadkowe do nich nie należały. W przeciwnym wypadku kancelaria cesarska użyłaby prawdopodobnie łacińskiego pojęcia odnoszącego się do konkretnego kontraktu nazwanego.

Wydaniu Ed. 3 w 535 r. towarzyszy koincydencja czasowa z promulgacją wielu konstytucji dotyczących nieformalnych umów zawieranych na wypadek śmierci (roboczo określimy je jako *pacta mortis causa*). Podobnie jak w przypadku tytułowej konstytucji, także te promulgacje potwierdzają na marginesie głównych postanowień ważność porozumień motywowanych spodziewaną śmiercią jednej ze stron. Śmiercią – dodajmy – raczej w sensie cywilnym, ponieważ konstytucje te dotyczą sytuacji, gdy jeden z małżonków decyduje się na wstąpienie do klasztoru (Nov. 22,5, Iust. a. 536 *iste quantum ad matrimonium videtur mori, alius pro alio vitae eligens iter*). Jest wówczas zobowiązany do zwrotu posagu, darowizn i innych przysporzeń, a także tego, co wynikało z umów zawartych na wypadek śmierci.

Owa legislacja – podkreślimy – nie wprowadziła nowych rodzajów umów, lecz wymienia umowy zawierane „na wypadek śmierci” jako prawne podstawy przysporzeń, do których zwrotu małżonkowie są obowiązani, decydując się na życie monastyczne. Jeśliby zatem przyjąć, że Ed. 3 (Iust. a. 535) odnosi się zarówno do *transactiones*, jak i do *pacta*, wówczas warto rozważyć, czy edykt Justyniana nie stanowi kolejnego źródła potwierdzającego istnienie szerszej rozumianej kategorii umów (*pacta*) spadkowych w prawie rzymskim.

W tym miejscu warto zatem zasygnalizować istnienie regulacji, które być może były zbieżne z porozumieniami, a na które wskazuje określenie zawarte w Ed. 3:

- C. 1,3,52,15 (Iust. A. 531) *κατὰ τὸ ἐκ θανάτου σύμφωνον*
- C. 1,3,53(54),4 (Iust. a. 533) *pactum per casum mortis*
- Nov. 5,5 (Iust. A. 535) *ex morte pactum*

⁶⁸ M. TALAMANCA, *op. cit.*, s. 534.

- Nov. 22,5 (Iust. A. 535) *pacti fuerint contrahentes ex morte fieri lucrum.*

Wiemy, że wspomniane w źródłach porozumienia powinny być zostać uwzględniane w przypadku rozliczeń między małżonkami przy wstąpieniu jednego z nich do klasztoru. Jakże dokładnie były to typy umów? Wcześniejszy materiał źródłowy okresu klasycznego mogłyby wskazywać na *pacta dotalia*, które zawierały wszak klauzule na wypadek śmierci. Jakikolwiek umowy kancelaria cesarska miała na myśli, wypada podkreślić, że nie dotyczyły one przysporzeń o charakterze *piae causae*⁶⁹, musiały zatem służyć planowaniu sukcesji w ramach rodziny.

6. KONKLUZJE

Edykt 3 (Iust. a. 535) dotyczył rozciągnięcia rzymskiego prawa spadkowego na terytoria Armenii. Jego bezpośrednio deklarowaną przesłanką było upośledzenie ormiańskich kobiet w zakresie dziedziczenia. W świetle dostępnej wiedzy prawdopodobnie rzeczywisty cel cesarza i jego kancelarii miał jednak wymiar polityczny.

Niemniej Ed. 3 – źródło dość egzotyczne i pozornie niezwiązane z problematyką umów spadkowych (zwłaszcza z uwagi na polityczną rolę zastosowanych środków prawnych) – stanowi interesujący punkt wyjścia do zbadania roli umów w rzymskim prawie spadkowym⁷⁰.

Po pierwsze, wzmiankowana konstytucja obrazuje tolerancję prawa cesarskiego dla określonej praktyki prawnej. Chodzi o lokalną, ormiańską praktykę zawierania pośmiertnych ugód i, ewentualnie, pozaprocesowych porozumień modyfikujących testamentowy porządek dziedziczenia. Objęcie jej wyłączeniem od regulacji wypierającej lokalne prawo spadkowe i zastępujące je prawem rzymskim stanowi akt uznania tych porozumień jako dopuszczalnych i ważnych.

⁶⁹ Zob. J.L. MURGA, *Donaciones y testamentos 'in bonum animae' en el derecho romano tardo*, Pamplona 1968; M.L. MARÍN PADILLA, *Historia de la sucesión contractual*, Zaragoza 1992, s. 40-47.

⁷⁰ Liczne publikacje dotyczące ustawodawstwa Justyniana względem Armenii pomijały dotychczas ten aspekt.

Jednocześnie – to po drugie – porównanie ze źródłami okresu klasycznego, zarówno prawnymi, jak i literackimi, pozwala ocenić ową praktykę jako rozwiązanie rzymskie, niezależnie od wykształcenia się w tym samym czasie praktyki prowincjonalnej. Opisane przez kancelarię cesarską w języku greckim porozumienia wydają się bowiem odzwierciedlać prawnorzyskie zestawienie *transactiones et pacta*. Dowodziłoby to klasyczności przyjętego rozwiązania i jego rzymskiego charakteru. Okoliczności wydania Ed. 3 dowodzą ponadto istnienia równoległej praktyki stosowania *transactiones et pacta* w sporach spadkowych rozstrzyganych według *Reichsrecht* oraz lokalnego *Volksrecht*. Nie były to umowy pozwalające na ustanowienie dziedzica⁷¹, a czas i okoliczności ich zawarcia pozwalały jedynie na modyfikację proporcji w podziale majątku. Niemniej świadectwo z krańców Imperium rzuca nowe światło na kontrowersyjne zagadnienie prawnospadkowe.

UMOWY SPADKOWE W EDYKCIE JUSTYNIANA „DE ARMENIORUM SUCCESSIONE” Z 535 R.

Streszczenie

Prawo justyniańskie zawiera wiele świadectw wykorzystywania umów w sprawach dotyczących następstwa prawnego *mortis causa*. Jednym z przykładów jest mało znany Edykt Justyniana z 535 r. *De Armeniorum successione*. Edykt wydany został w celu politycznej i prawnej integracji Armenii z Cesarstwem, tak ważnej wobec stałego wówczas zagrożenia ze strony Sassanidów. Na marginesie głównych postanowień edykt zawiera wzmiankę o stosowaniu ugód, którymi *nota bene* skutecznie modyfikowano testamentowy porządek dziedziczenia już od okresu klasycznego, oraz o enigmatycznych „innych *pacta*”. Pozostałe źródła prawne mogą zawierać wskazówki, jakie porozumienia spadkowe miał na myśli cesarz Justynian. Wydaje się, że Ed. 3, potwierdzając lokalną praktykę prawną,

⁷¹ Zob. G. SCHNEBELT, *Reskripten der Soldatenkaiser. Ein Beitrag zur römischen Rechtsgeschichte des dritten nachchristlichen Jahrhunderts*, Karlsruhe 1974, s. 150; J.D. HARKE, *op. cit.*, s. 240.

wskazuje jednocześnie na jej podobieństwo do niezależnie wykształconej praktyki stosowania prawa rzymskiego w tym zakresie.

CONTRACTS OF SUCCESSION IN JUSTINIAN'S EDICT DE ARMENIORUM SUCCESSIONE OF AD 535

Summary

There is ample evidence of the use of contracts to regulate inheritance issues in Roman law. One of the examples of this practice is Justinian's little-known edict *De Armeniorum Successione* of AD 535. It was issued to integrate Armenia's political and judicial order with the rest of the Roman Empire – a task which was very important at the time in view of the continual Sassanid threat. Alongside its main provisions, the edict mentions settlements made to resolve legal disputes in matters concerning succession. In the Roman Empire such settlements had been in regular use since the Classical period to modify the standard order of succession applicable in inheritance law. Justinian's edict also mentions enigmatic "pacts." Hints as to what pacts Justinian could have had in mind may be found in other imperial provisions. His edict of 535 seems to endorse the local legal practice which operated alongside and independently of the parallel Roman arrangements and shows the similarities between them.

Słowa kluczowe: umowy; prawo spadkowe; Justynian, Armenia; prawo rzymskie.

Keywords: contracts; succession law; Justinian, Armenia; Roman law.

Literatura

ADAME GODDARD J., *Commentario histórico-jurídico al libro primero de las Sentencias de Paulo*, México 2010.

ADONTZ N., *Armenia in the Period of Justinian. The Political Conditions Based on the Naxarar System*, Lisbon 1970.

AMELOTTI M., *Le forme classiche di testamento*, I, Torino 1966.

BARTOLETTI COLOMBO A.M., *Lessico delle Novelle di Giustiniano*, I, Roma 1983.

BEAUCAMP J., *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle)*, I: *Le droit impérial*, Paris 1990.

BECK A., *Überlegungen zum klassischen Vergleichsrecht*, [w:] *Studi in onore di Pietro de Francisci*, IV, Milano 1956, s. 1-16.

BERGER A., s.v. *Lex Iulia de fundo dotali*, [w:] *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 553.

- BIENER FR.A., *Geschichte der Novellen Justinian's*, Berlin 1824.
- BONINI R., *Ricerche sulla legislazione giustiniana dell'anno 535. Nov. Iustiniani 8: Venalità delle cariche e riforme dell'amministrazione periferica*, Bologna 1976.
- BONINI R., *Introduzione allo studio dell'età giustiniana*, Bologna 1985.
- BRETONE M., *Storia del diritto romano*, Roma-Bari 1987.
- BUCHOLZ M., *Römisches Recht auf Griechisch. Prolegomena zu einer linguistischen Untersuchung der Zusammensetzung und Semantik des byzantinischen prozessrechtlichen Wortschatzes*, Vantaa 2018.
- DASKALOPOULOS P., *Die falsche Interpretation der römischen Quellen in Bezug auf die Unsittlichkeit der Erbverträge. Eine rechtshistorische Untersuchung im Licht des Verbots des Erbvertrags im modernen griechischen Recht*, Heidelberg 2016.
- DEMANDT A., *Geschichte der Spätantike*², München 2008.
- FINKENAUER TH., *Drittwirkende pacta im klassischen Recht*, «ZSS» 135/2018, s. 178-260.
- GAJDA E., *Justinianic Law for Equal Rights of Women?*, [w:] *Women, Society and Law: From Roman law to Digital Age*, red. M. EYSYMONTT, C. LOZARO, Warsaw 2022, s. 57-85.
- GARNSEY P., *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford 1970.
- GARSOIAN N., s.v. *Naxarar*, [w:] *Encyclopædia Iranica. Online Edition*, red. E. YARSHATER, 2005, <https://iranicaonline.org/articles/naxarar>.
- GIARO T., *Diritto come prassi. Vicende del discorso giurisprudenziale*, [w:] *Fides, humanitas, ius. Studi in onore di Luigi Labruna*, IV, Napoli 2007, s. 2233-2261.
- GREATREX G., *Byzantium and the East in the Sixth Century*, [w:] *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, red. M. MAAS, Cambridge 2005, s. 477-509.
- GREBIENIOW A., *Der Erbvertrag der Römer und der Erbvertrag heute*, «Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis» 90.3-4/2022, s. 527-557, <https://doi.org/10.1163/15718190-20220024>.
- GREENWOOD T., *A Contested Jurisdiction: Armenia in the Late Antiquity*, [w:] *Sasanian Persia: Between Rome and the Steppes of Eurasia*, red. E. SAUER, Oxford 2017, s. 199-220.
- GÜTERBOCK K., *Römisch-Armenien und die römischen Satrapien im vierten bis sechsten Jahrhundert. Eine rechtsgeschichtliche Studie*, [w:] *Festgabe der Juristischen Fakultät zu Königsberg für ihren Senior Johann Theodor Schirmer zu 1. August 1900*, Königsberg i.Pr. 1900, s. 3-58.
- HARKE J.D., *Iurisprudentia Diocletiana*, Berlin 2019.
- HONORÉ T., *Emperors and Lawyers*, London 1981.
- INGHAM M.J., *The Women of the Code of Justinian: Access to Power and Woman's Agency in Responses to Imperial Petitions*, PhD thesis, Manchester 2021.
- JONES A.H.M., *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, I, Oxford 1973.

- KASER M., *Rechtswidrigkeit und Sittenwidrigkeit im klassischen römischen Recht*, «ZSS» 60/1940, s. 95-150.
- KASER M., *Römisches Privatrecht*², I, München 1971; II, München 1975.
- KASER M., HACKL K., *Das römische Zivilprozessrecht*², München 1996.
- KELLY J.M., *Roman Litigation*, Oxford 1966.
- KETTENHOFER E., s.v. *Justinian I*, [w:] *Encyclopædia Iranica. Online Edition*, red. E. YARSHATER, 2012, <https://iranicaonline.org/articles/justinian-i-flavius-petrus-sabbatius-justinianus>.
- KLINCK F., [w:] *Handbuch des Römischen Privatrechts*, red. U. BABUSIAUX I IN., Tübingen 2023, § 39, s. 1056-1063.
- KRELLER H., *Erbrechtliche Untersuchungen aufgrund der graeco-aegyptischen Papyrusurkunden*, Leipzig-Berlin 1919.
- KROLL G., *Praefatio* [w:] 'Corpus Iuris Civilis', III: 'Novellae'¹³, red. R. SCHOELL, G. KROLL, Hildesheim 1993, s. V-XVIII.
- KRUMPHOLZ H., *Über sozial-staatliche Aspekte in der Novellengesetzgebung Justinians*, Bonn 1992.
- KRÜGER P., *Geschichte der Quellen und Litteratur des Römischen Rechts*, München-Leipzig 1912.
- '*Legum Iustiniani Imperatoris vocabularium. Novellae – Pars graeca*', red. G.G. ARCHI, A.M. BARTOLETTI COLOMBO, I, Milano 1986.
- KULAWIAK-CYRANKOWSKA J., DZIEDZIC B., LINDNER M., MELKA G., 'Consulatio veteris cuiusdam iurisconsulti' – Rozdział IV, «Studia Prawnicze KUL» 93.1/2023, s. 227-238.
- LANATA G., *Legislazione e natura nelle Novelle giustiniane*, Napoli 1984.
- LANG D.M., *Armenia. Kolebka cywilizacji*, Warszawa 1975.
- LEHNE-GSTREINTHALER CHR., *Schiedsgerichtsbarkeit und außergerichtliche Konfliktbereinigung im klassischen römischen Recht*, [w:] *Außergerichtliche Konfliktlösung in der Antike. Beispiele aus drei Jahrtausenden*, red. G. PFEIFER, N. GROTKAMP, Frankfurt a.M. 2017, s. 141-168.
- LIDDELL H.G., SCOTT R., *A Greek-English Lexicon*, I-II, Oxford 1925-1940.
- LIEBS D., *Kommilitonen erhalten Bescheid. Die Reskripte der Soldatenkaiser an Soldaten*, [w:] *Das Recht der „Soldatenkaiser“*. *Rechtliche Stabilität in Zeiten politischen Umbruchs?*, red. U. BABUSIAUX, A. KOLB, Berlin-München-Boston 2015, s. 89-108.
- LITEWSKI W., *Dopuszczalność ugody w postępowaniu apelacyjnym w rzymskim procesie cywilnym*, «CPH» 15/1963, s. 5-19.
- LO IACONO S., *Ambulatoria est voluntas defuncti? Ricerche sui "patti successorii" istituitivi*, Milano 2019.
- MAAS M., *Roman History and Christian Ideology in Justinianic Reform Legislation*, «Dumbarton Oaks Papers» 40/1986, s. 17-31.

- Манандян Я.А., *Новеллы Юстиниана о порядке наследования у армян*, «Известия Академии Наук. Армянской ССР. Общественные науки» 5/1952, s. 61-71.
- MANTOVANI D., *Giuristi romani e storia dell'economia antica. Elementi per una dialettica*, [w:] *Diritto allo stato puro? Le fonti giuridiche romane come documento della società antica*, red. CH. BUZZACCHI, I. FARGNOLI, Milano 2021, s. 141-215.
- MARÍN PADILLA M.L., *Historia de la sucesión contractual*, Zaragoza 1992.
- MARQUARDT J., *Römische Staatsverwaltung*³, I, Darmstadt 1957.
- MEROTTO M.F., *I patti successori dispositivi nel diritto romano*, Napoli 2020.
- MISZTAŁ-KONECKA J., *Uгода w postępowaniu cywilnym. Studium z zakresu prawa polskiego na tle prawa rzymskiego*, Lublin 2019.
- MURGA J.L., *Donaciones y testamentos 'in bonum animae' en el derecho romano tardo*, Pamplona 1968.
- PESCANI P., *Novelle di Giustiniano*, [w:] *Novissimo Digesto Italiano*, red. A. AZARA, E. EULA, XI, Torino 1965, s. 438-445.
- PETERLONGO M.E., *La transazione nel diritto romano*, Milano 1936.
- PREISER-KAPPELER J., *Die Verwaltungsgeschichte des byzantinischen Armenien vom 5. Bis 7. Jahrhundert*, Wien 2001.
- PULIATTI S., *Le riforme costituzionali dal tardo impero all'età bizantina*, [w:] *Introduzione al. Diritto bizantino. Da Giustiniano ai Basilici*, red. J.H.A. LOKIN, B.H. STOLTE, Pavia 2011, s. 3-69.
- PULIATTI S., *Ricerche sulla legislazione «regionale» di Giustiniano*, Milano 1980.
- Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 476 bis 565*, red. T.C. LOUNGHIS, B. BLYSIDU, ST. LAMPAGES, Nicosia 2005.
- The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, II, red. G. GREATREX, S.N.C. LIEU, London-New Yor 2002.
- SCHNEBELT G., *Reskripten der Soldatenkaiser. Ein Beitrag zur römischen Rechtsgeschichte des dritten nachchristlichen Jahrhunderts*, Karlsruhe 1974.
- SCHUBART W., *Justinian und Theodora*, München 1943.
- SCHULZ F., *Classical Roman Law*, Oxford 1951.
- SIGNES CODOÑER J., DOMINGO RODRÍGUEZ MARTÍN J., ANDRÉS SANTOS F.J., *Diccionario jurídico bizantino griego-español*, Granada 2019.
- SILLI P., 'Aequitas' et 'ἐπιεικεία' nella legislazione giustiniana, «SDHI» 50/1984, s. 281-340.
- Słownik grecko-polski*, I, red. Z. ABRAMOWICZÓWNA, Warszawa 1958.
- Сукиасян А.Г., *Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма (III-IX вв. н.э.)*, Ереван 1963.
- SOLAZZI S., *Diritto ereditario romano*, I, Napoli 1932.
- SONDEL J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2006.
- SOPHOCLES E.A., *Greek Lexicon of Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100)*, New York 1900.

- STAGL J.F., *'Favor dotis'. Die Privilegierung der Mitgift im System des römischen Rechts*, Wien-Köln-Weimar 2009.
- STEIN E., *Histoire du Bas-Empire*, II, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949.
- STROBEL B., *Römische Testamentsurkunden aus Ägypten vor und nach der Constitutio Antoniniana*, München 2014.
- ŚWIRGOŃ-SKOK R., *Reguła 'viventis nulla hereditas' w ujęciu historycznoprawnym*, [w:] *'Semper Fidelis': prace dedykowane pamięci Profesora Janusza Sondra legendzie krakowskiego fakultetu prawniczego*, red. D. MALEC, Ł. MARZEC, T. PALMIRSKI, Kraków 2017, s. 407-417.
- TALAMANCA M., *Istituzioni di diritto romano*, Milano 1990.
- TAUBENSCHLAG R., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1955.
- TAUBENSCHLAG R., *The Law of Graeco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*², Warszawa 1955.
- The Cambridge Greek Lexicon*, I, red. J. DIGGLE I IN., Cambridge 2021.
- THOMSON R.W., *Armenia in the Fifth and Sixth Century*, [w:] *The Cambridge Ancient History. Vol. XIV. Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425-600*, red. A. CAMERON, B. WARD-PERKINS, M. WHITBY, Cambridge 2000, s. 662-677.
- THURMAN W.S., *The Thirteen Edicts of Justinian*, Austin (Texas) 1964.
- VISKY K., *Justinian für die Rechtseinheit in den Provinzen*, «RIDA» 22/1975, s. 355-373.
- VISMARA G., *Storia dei patti successori*, Milano 1986.
- VOLTERRA E., *Sulla Novella XXI di Giustiniano*, [w:] *Scritti giuridici*, V, Napoli 1993, s. 355-371.
- VAN DER WAL N., *La codification de Justinien et la pratique contemporaine*, «La-beo» 10/1964, s. 220-233
- VAN DER WAL N., *Manuale Novellarum Justiniani*², Groningue 1998.
- WĘCŁEWSKI Z., *Słownik grecko-polski*, Warszawa 1870.
- WEIMAR P., *Inheritance contracts and public policy*, «Journal of South African Law» 4/1994, s. 787-797.
- WENGER L., *Institutes of the Roman Law of Civil Procedure*, New York 1940.
- WENGER L., *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953.
- WESTRUP C.W., *Introduction to Early Roman Law. Comparative Sociological Studies. The Patriarchal Joint Family*, II, Copenhagen-London 1934.
- WESTRUP C.W., *Introduction to Early Roman Law. Comparative Sociological Studies. The Patriarchal Joint Family*, III.1, Copenhagen-London 1939.
- WHITBY M., *Justinian and Persia, 527-562*, [w:] *The Encyclopedia of Ancient Battles. Part X. The Eastern Roman Empire*, red. M. WITHBY, H. SIDEBOTTOM, Chichester 2017, <https://doi-org-10000c8mn9a0a.han.buw.uw.edu.pl/10.1002/9781119099000.wbat0870>.
- ZABŁOCKI J., *Compulsory Execution in the Law of the Twelve Tables*, [w:] *IDEM, Scripta Gelliana*, Warszawa 2020, s. 213-240.

- ZACHARIAE VON LINGENTHAL K.S., *Aus und zu den Quellen des römischen Rechts*, «ZSS» 13/1892, s. 1-52.
- ZAKARIAN D., *Women, Too, Were Blessed. The Portrayal of Women in Early Christian Armenian Texts*, Leiden 2021.
- ZIMMERMANN R., *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996.